

spreek luister onderwijs

TRAANGAS, BRAAKGAS, ZENUWGAS
Het onderwijs in praten & luisteren

Spreek- en luisteronderwijs was vroeger op de middelbare school een ongeschoven kindje in het vak Nederlands. In de jaren '60 en '70 veranderde dat enigszins, onder invloed van stromingen die alle heil verwachtten van het aanleren van discussietechniek en effectieve luistervaardigheden. Zelfs de inhoud van het eindexamen, met name het schoolonderzoek-gedeelte, werd aangepast.

De laatste jaren gaan er stemmen op, die zeggen dat het niet zo zinvol is om 'de makkelijke prater' of 'de leerling met een goed geheugen' met een hoog cijfer te honoreren. Leraren en leerlingen zouden meer aandacht moeten hebben voor wat er in gesprekken allemaal plaatsvindt. Maar hoe doe je dat met een beetje taalinzicht? Herman Meddens, docent taalbeheersing op de nlo d'Witte Leli in Amsterdam, geeft zijn werkwijze in dit artikel aan de lezer door. Lerar(ess)en in de bovenbouw van havo en vwo kunnen zijn werkwijze waarschijnlijk letterlijk overnemen, collega's in basisonderwijs en lbo zullen de methode moeten 'vertalen'.

Inleiding

Het onderwijs in praten & luisteren confronteert je met problemen als:

- Hoe kan ik de leerlingen laten discussiëren zonder dat er een pan ontstaat of een slome stemming?
- Wat kan ik eigenlijk opmerken over een discussie; wat zijn mijn besprekingspunten?
- Hoe kan ik leerlingen zinvol laten oefenen, zodat zij hun mondelinge taalvaardigheid kunnen verbeteren?

Deze drie vragen behandel ik globaal in het eerste

deel van dit artikel. De titels van de paragrafen in dit deel luiden:

- 1 *Didactische problemen (en hoe je die oplost)*
- 2 *Hoe praat- & luisteronderwijs ging (de drie stromingen)*
- 3 *De derde stroming: taalbeschouwend praat- & luisteronderwijs (terug naar de taalwetenschappen; het taalbeschouwingsmodel; nabesprekingspunten: pragmatisch, semantisch en syntactisch).*

Het tweede deel van het artikel bevat:

- 4 *Exempels*
- 5 *Didactische aanwijzingen en zinvol oefenen.*

In de 'exempels' geef ik een voorbeeld-analyse van een dialoog: een interview met Willem Aantjes. Daarna volgen enkele aanvullende opmerkingen over nabesprekingspunten naar aanleiding van een drie-gesprek op de KRO-televisie over Dodewaard-gaat-dicht. Een samenvatting sluit het geheel af.

Bij de voorbeelden hebben mij vooral havo- en vwo-klassen voor ogen gestaan. Toch hoop ik dat de geïnteresseerde leerkracht uit het lbo en het basisonderwijs hier ook wat inspiratie kan vinden voor dit taalvaardigheidsonderdeel. Die zal de voorbeelden en zeker ook de besprekingspunten moeten aanpassen.¹

Als je volgens de hier volgende methode werkt of gaat werken, dan wil ik voorstellen: Laat eens iets van je horen!²

1 Didactische problemen (en hoe je die oplost)

Het onderwijs in praten & luisteren kan zich enerzijds bezighouden met gespreksvormen die leerlingen herkennen vanuit hun dagelijks leven. Anderzijds kan aandacht worden besteed aan de massamedia radio en televisie die immers relatief veel tijd van een mens opeisen. Als de leerkracht bij het klassikaal bekijken of beluisteren van radio- of teevée-programma's leuke en zinvolle besprekingspunten weet aan te dragen dan zie ik geen specifieke organisatie- of orde-problemen ontstaan.

Moeilijker is het met de eerste groep: gespreksvormen (monoloog, dialoog, drie-gesprek, kleine-groepsgesprek en grote-groepsgesprek). Hoe voorkom je een lacherig sfeertje en gekunsteldheid? Is het niet ónmogelijk om spontane taaluitingen van bijvoorbeeld een 15-jarige te registreren (tenzij je gebruik maakt van een verborgen microfoon, maar dat is idioot natuurlijk)? Moet je al dan niet aan rollenspelen doen?

Antoine Braet heeft een antwoord gegeven op deze problematiek met betrekking tot het lesonderwijs³. Hij adviseert leerlingen bewust een *metapositie* te laten innemen.

Het woord *metapositie* hangt samen met het begrip *metacommunicatie* dat hier verderop ter sprake zal komen. Metacommunicatie is: communicatie over je communicatie, dat wil zeggen praten over je praten. Je pleegt metacommunicatie wanneer je terugkomt op een gesprek ('Wat ik

gisteren zei, moet je wél serieus nemen, hoor!') of wanneer je vooruitloopt op een gesprek ('Ik vind het fijn dat ik je straks nog even spreken kan'). Wanneer een ruzie wordt opgelost vindt er bijna altijd metacommunicatie plaats: 'Toen je dat zei, voelde ik me zeer gegriefd en daarom ontliep ik je ...'

Het 'van de orde' in een vergadering is metacommunicatief van aard, evenals de uiting 'Meen je dat?' of het sarrend roepen 'Grapje!' wanneer iemand bloedserieus op een grap reageert. (Auteurs hebben er terecht op gewezen dat de toon waarop je iets zegt, het gebaar dat je erbij maakt of de omgeving waarin je iets zegt ook metacommunicatief zijn. De ironische *tóon* vertelt je namelijk hoe je een uitspraak als bijvoorbeeld 'Knap gedaan hoor!' op moet vatten.⁴) Metacommunicatie verheft zich als het ware boven de communicatie. Een *metapositie* innen betekent: weten dat je communiceert om dat communiceren te beschouwen, weten dat je praat & luistert om dat straks onderwerp van je aandacht te laten zijn.

Voor het oefenen van gespreksvormen in de klas heeft die *metapositie* tot gevolg:

a Verhef niet alleen de nabespreking maar het hele spel op metaniveau. Vraag dus leerlingen niet net-te-doen-alsof-het-'echt'-is, maar vraag ze zich op basis van hun rol een doel te stellen.

Je vangt aldus twee vliegen in één klap: leerlingen hoeven geen realiteit na te streven (gekunsteldheid) en leerlingen hoeven er geen voorstelling van te maken (lacherigheid). Het voordeel voor jezelf is dat jij niet de 'goochelaar met de mooie spelletjes' bent, maar dat je veel meer in overleg een spelvorm aanbiedt.

b Daarnaast blijven er natuurlijk zogenaamde *ijzeren* oefeningen bestaan die zo *steengoed* zijn, dat leerlingen er vanaf het begin door geboeid worden. Ik denk hierbij aan een kostelijk rollenspel als 'seksuele voorlichting'⁵, aan het 'dilemma van de gevangenen'⁶, aan winkeldialogen rond een gegeven conflict⁷, waarin leerlingen echt helemaal op kunnen gaan en dus hun *metapositie* verliezen. Het nadeel hierbij is dat jij nu dus typisch wél de 'goochelaar met de mooie spelletjes' bent, die achteraf ook nog kan zeggen waar en wat er is mis gegaan, zoals bijvoorbeeld in het dilemma van de gevangenen.

c Geef bij analyse van massamedia-programma's zo veel mogelijk context-informatie (om wat

voor uitzending ging het, welke sector, welke omroepvereniging, etc.).

In *Moer* 1980/5 geeft Jan Schlebusch een schitterend voorbeeld van hoe een thematische aanpak kan leiden tot een serieus gespeeld rollenspel waarin zijn leerlingen automatisch een metapositie innemen.

Lukt het je niet leerlingen duidelijk te maken dat zij zo'n metapositie dienen in te nemen dan loop je het gevaar van ongein: je lesdoelen zijn dan voor je leerlingen niet duidelijk, je werkvormen zijn gek en je vak wordt onbelangrijk: je leert daar toch niks, een 'speeltuinvak'.

Hoe kom je aan materiaal?

Zelf heb ik een aantal boeken doorgewerkt waar werkmanieren in vermeld staan.⁸ Dat heeft geleid tot een lijst van 100 suggesties uitgesplitst over de gespreksvormen monoloog, dialoog, polyloog (of veelspraak: het kleine- en grote-groepsge-sprek). Wie geïnteresseerd is kan zo'n lijst aanvragen.⁹

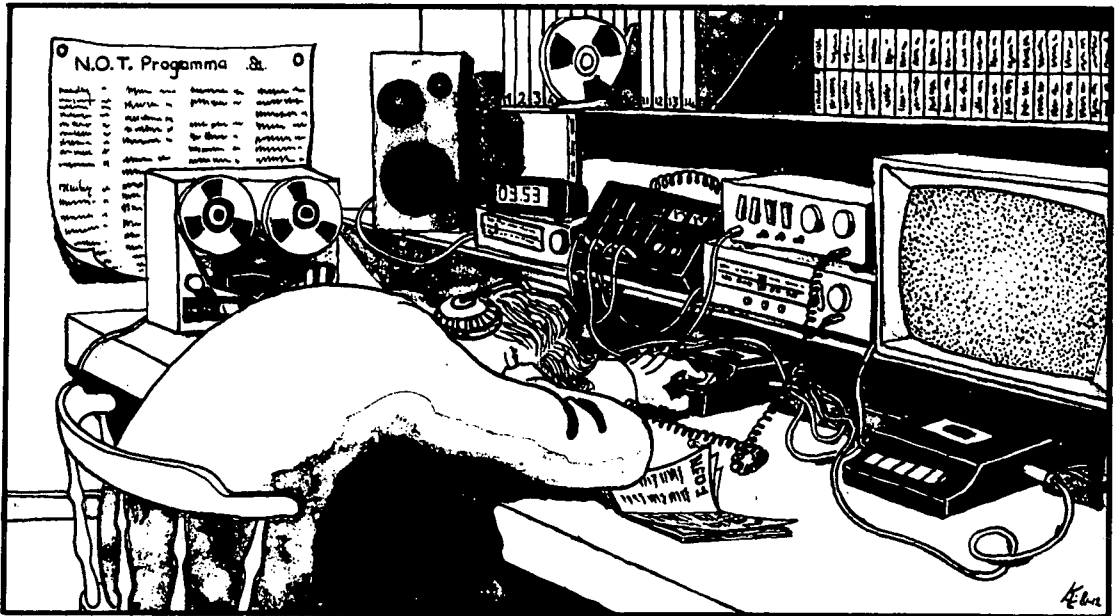
Ten aanzien van de massamedia ben ik voortdurend waakzaam. Met mijn radiocassetterecorder

(helemaal niet zo duur) kan ik direct opnames maken van radioprogramma's en wat minder fraai van de tv. In politiek spannende tijden ben ik stand-by (kabinetsformatie, Dodewaard, IKV-belasting) en verder neem ik ook interviewtjes op uit bijvoorbeeld het zondagochtendprogramma 'Für Elise' (dat als doel naast enige informatie vooral het vermaken heeft). Ik presenteer dan aan mijn groep studenten op de lerarenopleiding de bandopname én een uitgetypt protocol. Dat uittypen neemt enige tijd, maar is qua voorbereiding goed besteed, omdat je gedwongen bent de tekst langzaam en denkend op te nemen. Als je het nog nooit deed: het is het proberen waard!

2 Hoe praat- & luisteronderwijs ging: drie stromingen

In ons moedertaalonderwijs bestaan grofweg drie vormen van onderwijs in de mondelinge taalvaardigheid naast elkaar. Elke vorm heeft zijn eigen aandachts- of besprekingspunten. Die drie vormen zijn achter elkaar ontstaan. Maar terwijl de derde en jongste vorm nog bezig is gestalte te krijgen in de vaktijdschriften is de oudste vorm

Ten aanzien van de massamedia ben ik voortdurend waakzaam. Met mijn radiocassetterecorder (helemaal niet zo duur) kan ik direct opnames maken van radioprogramma's en wat minder fraai van de tv. In politiek spannende tijden ben ik stand-by.

nog lang niet verdwenen. Ik geef een overzicht van de drie stromingen:

a Oudste stroming. Deze vind je beschreven in: Van Dis e.a. *Didactische handleiding voor de leeraar in de moedertaal*.¹⁰

Als doelen van spreekonderwijs worden genoemd (en ik citeer nu niet letterlijk, maar inhoudelijk): oefenen in het beschikken over een zo groot mogelijke woordenschat, het gebruik van verschillende syntactische patronen, het zich zonder omhaal van woorden uitdrukken in goed Nederlands, het logisch opbouwen van een gedachtengang, het verzorgd en duidelijk gearticuleerd spreken, de intonatie, het stemgebruik, de houding en het gebaar. Deze doelen konden bij uitstek gerealiseerd worden in de spreekbeurt en het debat. De literaturopgave in deze handleiding wemelt van aanwijzingen voor voordrachtstunst.

b Toen moedertaalleerkrachten in de gaten kregen dat in een discussie méér speelt dan grote woordenschat, heldere uitdrukking en perfecte articulatie ontstond aandacht voor wat in de wandeling werd genoemd: *discussietechniek*.

Tijdens mijn studie aan de Amsterdamse Universiteit (1965-'71) doceerde de taalbeheersingsstaf met verve vergader- en discussietechniek. De gelijknamige Marka-pocket van Harold Zelko was daarbij basisstof. Het boek gaf vooral organisatorische aanwijzingen: hoe zit iedereen? zijn de convocaties op tijd verzonden? vergeet de rondvraag niet, en dergelijke.

Dit soort discussietechniek was ontworpen voor bedrijven en het leger. Je moet je daarbij voorstellen dat het niet ging om in een democratische structuur gestalte te geven aan meebeslissingsrecht, maar dat het doel was het delegeren op soepele wijze te laten verlopen. Dus was aandacht voor heldere organisatie begrijpelijk.¹¹

Hierop sloot ook voortreffelijk het Zender-Boodschap-Ontvangermodel aan: Hoe zorg ik dat de boodschap B (een opdracht) zonder ruis op zo effectief mogelijke wijze aankomt bij de ontvanger(s). Waar communicatie zo gelijk gesteld werd aan éénrichtingsverkeer sloot het mooi aan bij hiërarchisch georganiseerde bedrijven en diensten (leger).

Binnen deze stroming was ook de sociale psychologie of groepsdynamica belangrijk. Je kon veel lezen over groepsfeer (hoe houd je het ontspannen? praten we niet langs elkaar heen?) en natuurlijk over de ideale leider. Een kwart van het belangrijkste boek in deze stroming¹² gaat over

leiderschap.

In het moedertaalonderwijs werden leerlingen geconfronteerd met observatiepunten als: de sfeer in de groep was plezierig of niet, degene die ik moest observeren liet 'spanningen werken' of juist niet, enzovoort.

De ervaring leerde dat het kijken naar de organisatie van een discussie of gesprek zinvol kan zijn, maar veel leerkrachten wisten niet wat ze moesten beginnen met die sociaal-psychologische observaties, want niet ieder is een begaafd geboren amateur-psychotherapeut(e).

c De derde en jongste stroming kenmerkt zich door twee tendenzen:

— Afwijzing van het zender-boodschap-ontvanger-model onder tal van argumenten¹³. Daarvoor in de plaats benadrukt men: communiceren is op elkaar-betrokken handelen (interactie) waarbij belangen een grote rol spelen. Al pratend & luisterend handel je met elkaar op verschillende niveaus: de taaluiting in samenhang (of tegenspraak) met toon, gebaar, en al dan niet in strijd met iemands belangen.

— De context wordt heel belangrijk geacht. Dell Hymes beschreef het begrip 'communicatiesituatie' in 16 variabelen. Een gesprek of discussie wordt nu opgevat als een maatschappelijk gebeuren of in de woorden van Wim van Beers (*Moer* 1979/2, p. 28):

'Ik kreeg door dat er in een gesprek heel wat meer aan de hand is dan het omzetten van een idee in een verbale boodschap, wachten op adequate respons en het in probleemgevallen bijsturen met behulp van feed-back. In een gesprek spelen kennelijk ook problemen als overtuigingskracht, bewustzijn, bedoelingen, effecten en niet in de laatste plaats: macht.'

Moer en *Levende Talen* hebben de afgelopen twee jaren bij elkaar een tiental artikelen opgeleverd die deze gedachtes uitgesproken of stilzwijgend uitgewerkt hebben voor moedertaalonderwijs. Een overzichtje vind je in noot 14.

Niet alle schrijvers zijn echter even consequent in hun denken. Met name de auteurs van de op dit moment belangrijkste didactische handboeken belijden in hun inleiding wel dat taalonderwijs vooral communicatie-onderwijs moet zijn¹⁵, maar in hun uitwerking staan zij geheel nog in de tweede stroming.

Zeggenschap presenteert bijvoorbeeld de oude observatieschema's die gedeeltelijk afkomstig zijn

uit de groepsdynamica en die een soort engelachtig gedrag propageren, ook al voegt *Zeggenschap* er aan toe, dat je aan deze formuleren geen morele kwalificatie mag ontlelen. Een dergelijke kanttekening is in strijd met die observatieschema's zelf én in strijd met wat eerder in het boek staat (p. 171) dat *betweterij*, *wijdlopiegheid* en *subgroepvorming op basis van belangen* negatief is en dat de ideale gesprekspartner onder meer is: *de enthousiasteling, de verzoener, de helper-van-anderen*.

Bij *Moedertaaldidactiek* is het niet anders. In de inleiding staat dat normen voor juist taalgebruik verschillen van situatie tot situatie, maar het hoofdstuk over spreken presenteert weer alle normatieve schema's.

De genoemde handboeken hinken op twee gedachten: enerzijds onderschrijven ze het principe van communicatie-onderwijs, anderzijds hebben ze zich nog niet losgemaakt van — wat ik hier genoemd heb — de tweede stroming.

Tweeslachtigheid in denken is bij een handboek overigens niet zo verwonderlijk omdat het alle stromingen binnen een bepaald onderwerp (in ons geval moedertaalonderwijs) een plaats wil geven.

3 De derde stroming: taalbeschouwend praat- & luisteronderwijs

Terug naar de taalwetenschappen

Als je praten & luisteren opvat als doelgericht handelen waarvan succes grotendeels afhankelijk is van vastliggende gegevens (zoals omstandigheden en belangen) dan moet je in de nabespreking het volgende aan de orde stellen:

- 1 de plaatselijke situatie van de betrokkenen;
 - 2 de maatschappelijke situatie van de betrokkenen;
 - 3 de handeling die achter de taaluiting schuil gaat (dat kunnen meerdere handelingen zijn);
 - 4 mogelijk: het emotionele standpunt van de betrokkenen (wie kan zich de meerdere voelen, wie de mindere? wat doen zij daarmee?);
 - 5 de relatie tussen taaluiting en werkelijkheid: wat wordt benoemd en hoe wordt het benoemd? De relatie tussen woordgebruik en wereldbeeld (ideologie);
 - 6 de structuur van het gesprek, de structuur van de redenering, de structuur van de taaluiting.
- Over bovenstaande zes punten kun je als moedertaalleerkracht veel inbrengen: punt 5 en 6 zul je

herkend hebben als *semantiek* (betekenisleer) en *syntaxis* (leer van de volgorde). De eerste vier punten zijn ontleend aan de *pragmatiek*. Trouwe lezeressen en lezers van *Moer* zullen hierin het zogeheten *taalbeschouwingsmodel* herkennen. Daarover gaat het volgende onderdeel.

Syntaxis — semantiek — pragmatiek — taalbeschouwingsmodel

In de discussie tussen voor- en tegenstanders van ontleden ontstond een groep neerlandici die nog steeds pleiten voor taalbeschouwing. Zij wijzen er op dat het ontleden in de huidige schoolpraktijk een aftreksel van een aftreksel van een grammatica van het Nederlands is, welke grammatica op haar beurt weer een navolging is van de Latijnse taalbeschrijving. Taalbeschouwend willen méér dan ontleden.¹⁶ In de eerste plaats vinden zij dat je moet uitgaan van zinvolle taaluitingen (dat wil zeggen uitspraken die belangrijk zijn in het maatschappelijk gebeuren of voor het persoonlijk leven van leerlingen) en in de tweede plaats willen de taalbeschouwers niet stóppen bij schoolse ontleding. Zij vinden dat je ook de betekenis en het effect van een taaluiting moet beschouwen.

In vaktermen: je moet je beschouwing niet beperken tot een waterige syntactische ontleding, maar je moet ook een semantische en een pragmatische analyse maken.

Een kort voorbeeld: stel dat je het zinvol vindt de ergens gehoorde uiting *ik ben bang* te beschouwen.

Een *syntactische* benadering levert op: een onderwerp en een naamwoordelijk gezegde. Het verduidelijkt de uitdrukkelijke verbinding die het koppelwerkwoord *zijn* legt tussen *ik* en *bang*.

Een eventuele verdere vraag kan zijn: wie kan er allemaal bang zijn, anders gezegd: welke onderwerpen kunnen optreden in de uiting: ... *is bang*? De man is bang, de hond is bang, de plant is bang, het kabouterkje is bang, God is bang, enz. Een *semantische* beschouwing zal *bang* als begrip afzetten tegen *angst*, *vrees*, *schrik* of zal zoeken naar tegengestelden. De betekenis is mooi weer te geven via de etymologie: *bang* komt van *be-angst*. *Angst* hangt samen met *ange* en *engte*: oorspronkelijke betekenis: *kloof*. Bang zijn: je in een kloof bevinden ...

Een *pragmatische* analyse zal de beschouwende leiden tot de constatering dat de zin uitgesproken door een klein jongetje in het bos een geheel ander effect heeft dan uitgesproken door een minis-

Bang zijn ...

ter in het parlement als inleiding op een afwijzing. Zo'n analyse zal zich bezighouden met de oprechtheid en de relevantie van zo'n uiting enzovoort. Ik hoop hiermee voldoende het taalbeschouwingsmodel en de toepassing daarvan duidelijk gemaakt te hebben.

Aan het taalbeschouwingsmodel zitten drie voordelen:

- Je hoeft niet met twijfelachtige sociaal-psychologische categorieën te werken;
- Je blijft binnen je vakgebied doordat de besprekingspunten taalwetenschappelijk van aard zijn;
- Ideologisch: het taalbeschouwingsmodel analyseert een taaluiting niet zo maar op één aspect (bijvoorbeeld correctheid van uitspraak). Met dit model kun je de samenhang laten zien tussen taaluitingen en de maatschappelijke realiteit.

Nabesprekingspunten

Pragmatische aspecten:

(Binnen de taalwetenschappen heeft de pragmatilinguïstiek of pragmatiek het laatste decennium een grote ontwikkeling doorgemaakt: voorzover het rijp is kan het gebruikt worden bij de analyse van gesprekken.)

1 De plaatselijke situatie van de betrokkenen.

- Setting: tijd, plaats, andere lijfelijke omstandigheden.
- Aard van het contact: direct/indirect; verbaal/nonverbaal; mondeling/schriftelijk.
- Kanaal.
- Hoeveel zijn bij het contact betrokken (relatief veel of weinig)?
- Hoe lang duurt het contact (relatief)?
- Scene: welke is de inhoud der setting?
- Functie: gaat het om een institutioneel, informeel, formeel, ritueel of andersoortig gebeuren?
- Is het een monoloog, dialoog of polyloog?
- Gaat het om een taalhandelingssituatie of een taalgebeuren?

2 De maatschappelijke situatie van de betrokkenen: belangen, macht, regels en de daarmee samenhangende taalvariëteit.

- Bestond er tussen de betrokkenen eerder contact? Was er toen sprake van een hiërarchische relatie/bestaande toestand?
- Geldt er een hiërarchie binnen deze communicatiesituatie?
Wijkt die af van andere situaties (patronen)?
- Wat is het algemene doel/zijn de algemene doelen van de communicatie? Is iedereen van

- die doelen op de hoogte? Stemt iedereen in vrijheid in met die doelen?
- Doelen van de deelnemers: In hoeverre komen de afzonderlijke belangen van de deelnemers overeen met het gemeenschappelijke doel? Zijn er deelnemers met dubbele bedoeling of verborgen bedoeling (geheime agenda)?
- Wat is het effect van de bereikte doelen? Wiens belangen zijn ermee gediend (expliciet of impliciet)?
- Wie nam het initiatief tot het contact?
- Onderwerp en oriëntatie; stemmen alle betrokkenen bewust en in vrijheid ermee in?
- Wat moet ter sprake komen, wat mag ter sprake komen? Wat moet niet ter sprake komen? Wat mag niet ter sprake komen? Mag de een wel iets wat de ander niet mag in deze?
- Welke zijn de onderlinge verwachtingen?
- Bron of achterban: neemt men deel op grond van een vertegenwoordigende functie (expliciet of niet)?
- Sprekers, hoorders, toehoorders: is men verplicht tot één van deze drie functies of kan men in vrijheid kiezen voor 't een of 't ander?
- Komen uitingen en redeneringen overeen met bestaande maatschappelijke normen of in hoeverre rebelleren ze daartegen?
- Wordt men hoe dan ook door welke onzichtbare hand gedwongen bepaalde uitingen te doen, of: te aanvaarden? In hoeverre heeft men de vrijheid te wederstreven? Wie wel, wie niet?
- Wie of wat bepaalt de voortgang en het einde van de communicatie?
- Zijn de heersende regels formeel, informeel, impliciet of expliciet? Zijn ze bindend? Hoe liggen ze vast? Zijn ze vooraf gegeven? Wie heeft informeel de zeggingsmacht? Wie formeel?
- Kent ieder de regels?
- Kan men eigen regels ontwikkelen? Kan men de regels veranderen? (Wie wel, wie niet?) Welke sanctie(s) staat/staan er op regelovertreding?
- Wie kan zich beroepen op de regels? Met welk effect?
- Wie kan de regels ter discussie stellen?
- Is men het eens over de heersende regel(s)? Is men zich bewust van mogelijke verschillen in gerechtigdheid?
- Heeft men mogelijkheid zich van de regels (en de communicatie als zodanig) te bevrijden

middels metacommunicatie?

- Welke is de toonsoort? Taalvariëteit: dialect, sociolect, stijl, register? Om welk genre gaat het eventueel?

3 De handeling die achter de taaluiting schuil gaat.

Hier moet ik een kleine uitleg invoegen.

De uiting: *'Ha, die Carel, mindert je drankzucht al wat de laatste tijd?'* luid uitgesproken op een officiële receptie waar Carel net de indruk poogt te maken van beheerste matigheid, zo'n uiting is natuurlijk méér dan een informatieve vraag.

De vraag veronderstelt dat Carel korter of langer aan drankzucht leed. Elke taalgebruiker kan in zijn taaluiting nog al wat veronderstellingen meegeven. Politici zie je vaak een moeilijke vraag omzeilen door uitvoerig in te gaan op een meegegeven vooronderstelling.

Als de veronderstelling juist is of niet aangevochten kan worden, dan komt vervolgens de aard van de taalhandeling aan bod. De spreker beschuldigt Carel hier van schijnheiligheid. Wat in de oppervlakte een informatieve vraag is, blijkt bij eenvoudige analyse al een beschuldiging te zijn (als Carel die beschuldiging niet kan weerleggen kan dat statusverlaging voor hem inhouden). Carel kan in zijn reactie nu kiezen uit drie niveaus:

a Hij accepteert de meegegeven veronderstelling niet: *Hoe kom je er bij dat ik aan de drank was?* Als hij de meegegeven veronderstelling wél accepteert, kan hij de aard van de taalhandeling ter discussie stellen.

b Carel accepteert de vraag niet: *Vraag mij dat nu niet.* Carel kan ook de beschuldiging afwijzen: *Je hoeft me hier niet verdacht te maken met zo'n flauwe vraag!*

c Als Carel de meegegeven veronderstellingen en de taalhandelingen accepteert kan hij ook nog echt antwoord geven, bijvoorbeeld: *Ik heb er al sinds een week geen behoefte meer aan, of: Ik kan het toch niet maken het hier op een drinken te zetten.*

Zo'n laatste opmerking zal trouwens in de meeste contexten als ironisch worden opgevat: Carel doet net of hij de meegegeven veronderstelling van drankzucht en schijnheiligheid accepteert. Hij kan ook reageren op alle drie niveaus tegelijk door te antwoorden: *'Behoorlijk hoor! En jij, hebben ze jouw kastekort al ontdekt?'*

Labov/Fanshel werken deze theorie vruchtbaar uit.¹⁷

Aan de oppervlakte van een taaluiting zien we talige handelingen zoals: vertellen, vragen, eisen, oproepen, etc. De taaluiting bevat meegegeven veronderstellingen waar meteen al op gereageerd kan worden.

De taaluiting aan de oppervlakte kan in de diepte behoren tot één der hoofdhandelingen in communicatie, namelijk: status verhogen, status verlagen en status bevestigen.

Tussen de hoofdhandelingen en de taaluitingen aan de oppervlakte liggen nog categorieën als: aanvallen, verdedigen, toegeven, afschepen, etc. Hoe kom je van de oppervlakte naar de diepte? In de eerste plaats zijn er gespreksregels die ervoor zorgen dat we een verzoek als een eis horen of als een verwijt.¹⁸

In de tweede plaats ontdek je vaak een veelheid van (taal)handelingen aan één taaluiting door de proposities (aannames) in een gesprek op te sporen. Dat laatste kan volgens Labov/Fanshel in vier stappen:

a Probeer een betekenis te geven aan paraverbale en nonverbale aspecten. Paraverbaal: toon, spreeknelheid, melodie, klemtoon.

b Benoem de antecedenten van voornaamwoorden en verwijzingen.

c Eerdere delen van het gesprek mee laten spelen bij de interpretatie (dat wil zeggen de gegroeide relatie inbrengen). Een voorbeeld: Wanneer iemand altijd hartelijk belangstellend is, dan wordt een vraag van zo iemand niet zo snel uitgelegd als nieuwsgierigheid, maar inderdaad als belangstelling. Die kennis van de gesprekspartners wederzijds kun je bij de interpretatie van taaluitingen betrekken.

d De gedeelde kennis tussen de deelnemers een rol laten spelen bij de interpretatie (bijvoorbeeld kennis over rechten en plichten of bijvoorbeeld over eigenschappen van derden).

Je zult misschien opmerken dat de punten a, c en d erg subjectief zijn. Dat is ook zo; het betekent dat je zó ver kunt komen als je eigen kennis van het gesprek, de geschiedenis van de betrokkenen en de omstandigheden gaat.

De analist(e) is dus subjectief. Daar ontkom je niet aan.

Het voordeel van deze werkwijze is dat zoveel mogelijk handelingen die ten grondslag liggen aan één taaluiting boven tafel komen. Voorbeelden

vind je in de afdeling 'Exempels' hierachter.

De kernvraag bij dit onderdeel luidt nu:

Welke meegegeven veronderstellingen in de oppervlakte zijn discutabel? Worden deze ook ter discussie gesteld, waarom wel/niet? Welke handelingen kan je onderscheiden aan deze taaluiting? (Vanzelfsprekend kun je niet alle taaluitingen in een gesprek zo uitvoerig analyseren in je onderwijs; pak een enerverend moment en analyseer dat.)

4 Het gevoelsmatige standpunt.

Algemene vraag: Wat is de emotionele positie der deelnemers? Voelt men zich boven de situatie verheven of juist omgekeerd (het slachtoffer van deze omstandigheden)? Waaruit blijkt dat?

Hoe wordt een 'boven-positie' beleefd: bemoedigend naar anderen of anderen kritiserend? Hoe wordt een 'onder-positie' beleefd: vrolijk of klagend? Vergelijk de observaties van de omstanders met de ideeën van de betrokkenen hierover.

Semantische aspecten

5 De algemene vraag luidt hier: Waar wordt precies naar verwezen en onder welke benaming?

Specifieke vragen: Is de verwijzing nauwkeurig? Onder welk gezichtspunt vindt de verwijzing plaats? Zijn andere benamingen mogelijk? Verhouding neutrale en geladen woorden, (on)bekendheid van termen, invulling van abstracte begrippen, containerwoorden. (Containerwoord: woord met een versleten inhoud, bijvoorbeeld democratie, fascistisch, progressief: je kunt er zo ongeveer van alles mee bedoelen, tenzij je het heel precies omschrijft).

Syntactische aspecten

6 Volledigheid van de zin (taaluiting), alinea of gespreksbijdrage (beurt). Modale invoegingen.

7 Groter geheel: structuur van het geheel, redeneringen en argumenten.

De syntactische aspecten komen er wat bekaaid af: bij punt 7 moet je je de oude discussietechniek voorstellen (Zelko, Sattler/Miller) en punt 6 is meer geschikt voor schriftelijk taalgebruik.

4 Exempels

Hier geef ik twee voorbeelden. Het eerste is drie jaar oud. Ik heb het hier toch opgenomen, niet omdat ik het al jaren met mijn studentengroepen heb geanalyseerd, maar omdat het een heel dramatisch interview is, omdat het kort is, omdat het schriftelijk weergegeven tóch een goede indruk geeft van de levendigheid der interactie en omdat ik er op eenvoudige wijze veel aan kan demonstreren. Bovendien is de meeste lezeressen en lezers de zaak nog wel bekend. Het tweede voorbeeld is actueel: het gaat over de anti-kerncentrale-betoging bij Dodewaard eind september 1981. Ik heb fragmenten van dit langere interview opgenomen om enkele verschijnselen te demonstreren die in het Aantjes-interview niet optreden. Bovendien lijkt de analyse mij politiek van groot belang, ook voor *Moer*-lezers/essen in België.

4.1 *Het terugtreden van Mr. Willem Aantjes: een klassiek drama*

Maandagmiddag 6 november 1978 verspreidde het ANP het nieuws dat de toenmalige fractieleider van het CDA bij monde van de heren De Jong en Van Leeuwen van het Rijks Instituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) beschuldigd werd van fout gedrag in de Tweede Wereldoorlog: het lidmaatschap van de SS.

Voor een tot dan toe onbesprokene (behalve in kleine kring) bleek deze 'onthulling' (nieuw was niet dat Aantjes tijdens de oorlog in Duitsland gewerkt had voor een legeronderdeel, maar wel dat hij lid geweest zou zijn van de SS) desastreus.

Er vindt een klassiek drama plaats (Nieuwsmelding 1 — De Jong als aanklager op de televisie 2 — Verdediging van Aantjes door Schakel 3 — Overleg van Aantjes met zijn partij 4 — Aftreden 5) binnen 24 uur met in het centrum één handeling (het aftreden) gespeeld tegen het historisch decor van het Binnenhof en de statige Utrechtse Wilhelminalaan (waar Aantjes woont). De eenheid van plaats is dus niet compleet. Maar verder klopt het aardig.

De onderstaande reportage wordt 's nachts om 0.30 uur uitgezonden door AVRO's radio-journaal.

Het gesprek vindt plaats onder herfstachtige omstandigheden. Een legertje journalisten van vaderlandse pers en omroepen heeft die avond post gevat bij het woonhuis van de parlementariër. Bekend is dat het partijbestuur van het CDA (het

dagelijks bestuur althans) vanaf vroeg in de avond heeft vergaderd ten huize van Aantjes. Tegen middernacht gaat de deur open en vertrekt dat dagelijks bestuur. Aantjes (die altijd goede relaties geeft gehad met de pers) staat de journalisten kort te woord.¹⁹

Het protocol

Stem omroepster:

Meester Aantjes liet zojuist zijn gasten uit en stond summier de pers te woord.

Aantjes:

(verklaring dat hij de pers in Nieuwspoort zal inlichten morgen na het fractieberaad)

(Na de verklaring komt er onmiddellijk een vraag:)

Journalist:

Meneer Aantjes is er gespr... Heeft U eh ... Wat heeft U voor Uzelf nu als beleidslijn vastgesteld? U gaat met de fractie spreken ...

Aantjes:

Dat is nou precies ...

Journalist:

maar de grote vraag is natuurlijk ...

Aantjes:

Da's precies natuurlijk de ...

Journalist:

welke consequenties verbindt U nu ...

Aantjes:

Da's nou precies ...

Journalist:

aan zaken zoals die ...

Aantjes:

Da's natuu...

Journalist:

vanmiddag als zo schokkend zijn ervaren?

Aantjes: Da's nu precies de vraag natuurlijk die ik eh waar ik morgen na met de fractie gesproken te hebben een antwoord op hoop te geven en of er voor me zelf daar al eh gedachten over heb of niet dat eh vind ik nu niet aan de orde ...

Journalist 2:

Nou ... door (onverstaanbaar) snel te reageren: is de inhoud van de reactie gewijzigd door (al?) het overleg?

Aantjes:

Ik geef daar helemaal eh ik begrijp de vragen ten volle en ik ben ook niet zonder reden eh ik eh stel er grote prijs op om eh niet de indruk te vestigen dat ik eh ja hwoe moe'k da zegge: dat ik nou de voorkeur zou geven om hier niet eh bij de

deur te verschijnen. Ik wil de heren gaarne zelf uit laten, mevrouw en de heren en ik begrijp alle vragen die eh gesteld worden en ik begrijp ook alle vragen die niet gesteld worden die toch leven maar ik moet U zeggen dat ik eh ptt ... (stille) Tune AVRO's radio-journaal: tradaladiepommm

Analyse: pragmatisch

1 De plaatselijke situatie van de betrokkenen. De tijd (twaalf uur 's nachts) en de plaats (voor het woonhuis van een politicus) geven dit interview al een dramatisch karakter. Daarbij komt dat de geïnterviewde een wonderlijke positie inneemt. Hij is beschuldigd maar heeft de beschuldigingen (nog) niet te weerleggen en hij kan zich elk moment terugtrekken achter zijn voordeur in huis. Het aantal betrokkenen is moeilijk te schatten op deze bandopname; het vermoeden bestaat dat het een heel legertje is geweest (schokkend nieuws: elke krant of krantencombinatie plus de NOS stuurde waarschijnlijk een verslaggever). Het dialoogje valt in drie delen uiteen:

- a De verklaring van Aantjes dat hij pas de volgende dag een verklaring zal afleggen na overleg met de fractie;
- b De eerste vraag van een journalist waarin een beurtconflict plus Aantjes antwoord;
- c De tweede vraag van een andere verslaggever plus Aantjes antwoord.

Het zijn twee toegiften van Aantjes nadat hij zijn korte verklaring heeft afgelegd.

Het gaat om een echt taalgebeuren: de journalisten zijn gearriveerd om te interviewen; Aantjes heeft zijn gasten uitgelaten mede om de pers te woord te staan. Het is het eerste (openbare) contact van Aantjes met de pers die dag. Het hele gebeuren verloopt volgens een patroon dat gebruikelijk is wanneer een politicus van privé-waangedrag wordt beschuldigd (de pers op de stoep; verwanten en politieke vrienden worden om commentaar gevraagd).

2 De maatschappelijke situatie van de betrokkenen: belangen, regels.

Waarschijnlijk kennen de verslaggevers en Aantjes elkaar al van vorige contacten. In die vroegere contacten was Aantjes doorgaans de autoriteit die zich liet interviewen (of niet) wanneer dat hém uit kwam. In de politiek is Aantjes zó door de wol geveerd dat hij niet echt hoeft te vrezen af te gaan in een debat, een krante- of televisie-

interview. Nu is de situatie anders: hij heeft het odium van de *gevalen man* gekregen. Dat de hiërarchie anders ligt blijkt uit het feit dat Aantjes langdurig onderbroken wordt.

De doelen lijken tegengesteld: de journalisten willen weten of Aantjes al dan niet aftreedt en Aantjes wil dat niet kwijt. Dat was te voorspellen geweest en de pers had zich kunnen terugtrekken. Toch zendt de AVRO dit niet-nieuws uit.

Er is een ander doel: de mensen laten weten hoe Aantjes zich 'houdt' en de aangevallen fractieleider wil laten zien hoe hij zich er onder voelt. Hij wil niet de indruk vestigen dat hij in zijn schulp kruipt of een lafaard zou zijn.

De radiojournalist heeft zijn doel bereikt, want het dialoogje is sensationeel genoeg bevonden om uitgezonden te worden en ook Aantjes heeft zijn doel bereikt: iedereen kan nu weten dat ik me niet verschuil.

Het zijn in eerste instantie de journalisten die het initiatief hebben genomen voor dit contact door op de stoep te gaan zitten, maar ook zij zijn gestuurd. Noch de journalisten, noch Aantjes hadden (ongestraft) de vrijheid zich aan dit contact te onttrekken. Het onderwerp van gesprek is Aantjes' verleden en de consequenties die eraan verbonden moeten worden, maar dat kan niet rechtstreeks ter sprake komen: regels van betaamelijk maatschappelijk verkeer verzetten zich daar tegen.

De regels die de voortgang van het gesprek bepalen zijn impliciet: de journalisten zullen wel blijven vragen! Aantjes bepaalt het einde. Aantjes zou ook vragen kunnen afwijzen (hij doet het ook), journalisten kunnen zijn antwoord niet expliciet afwijzen, alleen maar impliciet door een zelfde vraag na antwoord nog eens te stellen. Aantjes bevrijdt zich van het gesprek door middel van metacommunicatie: Ik begrijp alle vragen die gesteld worden, ook die niet gesteld worden, maar ik ... (hij spreekt zijn weigering hier niet uit).

De taalvariëteit is tweërlei. In zijn verklaring is Aantjes enigszins plechtig en bij het beantwoorden van de vragen is de toon veel informeler, zeker bij het beurtconflict.

3 Handelingen die achter taaluitingen schuil gaan.

Op dit punt beperk ik me tot de twee vragen die de journalisten stellen. (NB De vragen worden door verschillende personen gesteld.) De eerste

vraag mondt uit in een beurtconflict. Oppervlakkig gezien gaat het hier om een informatieve vraag, als volgt opgebouwd: Wat is uw beleidslijn? U gaat met de fractie praten, maar treedt u af of niet?

De laatste vraag wordt verhuuld gesteld: Welke consequenties trekt u uit de zaken die vanmiddag als zo schokkend zijn ervaren? Dit is een *daad van hoffelijkheid* aan het adres van Aantjes! Deze vraag kan echter op grond van wat ieder daar op dat moment wist nog veel meer betekenen:

- Aantjes heeft al verklaard niets te zullen verklaren. Op grond daarvan kan deze vraag betekenen: wij journalisten nemen met uw verklaring geen genoegen; we stellen toch de vraag of u aftreedt of niet.²⁰ Daarmee wordt impliciet Aantjes' verklaring *afgewezen*.
- Als je het handje beluistert hoor je dat de betreffende journalisten in beide gevallen zeer snel praten/vragen. Vermoedelijk (maar dat weet ik niet zeker) staat Aantjes zó opgesteld dat hij elk moment de deur voor de neus der wachtenden dicht kan doen. Misschien praten ze ook snel om Aantjes te dwingen de vraag te hóren (want dan móet hij reageren: iemand als Aantjes kan een vraag niet over zijn kant laten gaan). De snelheid van praten betekent volgens mij een sterk *appél* aan Aantjes. Terzijde: Aantjes begint misschien meteen antwoord te geven om te vermijden dat hem andere lastige vragen worden gesteld, vragen vol meegegeven veronderstellingen bijvoorbeeld!
- Je bent journalist en je moet wel; het is je plicht deze vragen te stellen, je moet je collega's vóór zijn en je moet de politicus antwoorden ontlokken: de vraag kan dan ook betekenen: ik sta hier mijn werk goed te doen (*bewering*).
- Het beurtconflict is gebaseerd op de propositie: ik laat mij door u, Aantjes, de mond niet snoeren. Het is een *verdediging* van de vragensteller en een *aanval* op de ondervraagde.

Zo is deze eerste vraag: een vraag om informatie (1), een daad van hoffelijkheid (2), een afwijzing van de verklaring (3), een sterk *appél* (4), een frontale aanval in het beurtconflict (5) en tenslotte een bewering (6): ik sta hier op de juiste wijze mijn vak uit te oefenen.

Aantjes reageert met zijn verklaring te herhalen: morgen na het fractieberaad maak ik mijn besluit

bekend. Wat ik er nu zelf van vind is niet aan de orde. De tweede journalistenvraag die dan gesteld wordt is erg interessant. Als je een vraag gesteld hebt, en er komt een antwoord op, dan is het herhalen van die vraag een verheving van de eerste vraag. Nu was de eerste vraag hier al een aanval (namelijk afwijzing van de verklaring); deze tweede vraag is dan een verhevigde aanval. Tegelijkertijd neemt echter het verhullend taalgebruik sterk toe: 'Is de inhoud van de reactie gewijzigd door al het overleg?' Academisch zou je het nauwelijks kunnen formuleren! Naast een verscherpte aanval een grotere hoffelijkheid. Het lijkt wel een ouderwets duel!

Aantjes op zijn beurt kan reageren op de handeling die het meest aan de oppervlakte ligt (de informatieve vraag), maar dat heeft hij zo even al gedaan. Daarom gaat hij hier in op het *appél* (ik heb niet weg willen blijven van de deur) en op de taak van de journalisten (ik begrijp de vragen die u stelt en die u niet stelt).

Opvallend is dat Aantjes niet reageert op het niveau van de meegegeven veronderstellingen. Bij de eerste vraag zou hij hebben kunnen reageren met een: Zaken die schokkend zijn ervaren? Meneer, de oorlog ligt 23 jaar achter ons, ik ben gezuiverd en de mensen die van mijn verleden op de hoogte moesten zijn, waren het ... Jullie blazen de hele zaak zo op!

4 Het gevoelsmatige standpunt.

Natuurlijk spelen in dit interview heftige emoties. Ik kan er hier weinig over zeggen, omdat ik het de betrokkenen niet kan navragen en omdat de betrokkenen mijns inziens ijverig hun best doen zo zakelijk mogelijk te blijven. (Er wordt bijvoorbeeld niet gevraagd: 'Hoe voelt u zich?').

Analyse: semantisch

5 Naamgeving, keuze van wat aan de orde wordt gesteld.

Hierboven heb ik al het een en ander opgemerkt over het termengebruik: eufemismen van de kant van de interviewers.

Interessant is het te kijken welke vragen de pers stelt. Ze vragen niet naar Aantjes' lidmaatschap van de SS, niet naar zijn mening over de onverhoedse openbaarmaking door zijn eigen partijgenoten of door het RIOD; de nieuwsgaarders willen de afloop weten. Aantjes doet geen poging een ander onderwerp aan te snijden.

6 Structuren van zinnen en bijdragen.

In deze dialoog komen geen ingewikkelde redeneringen voor. In Aantjes' verklaring komen welgevormde zinnen voor. Heel goed houden Aantjes en de journalist hun grammaticaliteit vol in het beurtconflict (de uiting van de journalist kun je zo achter elkaar leggen: een volzin). Opvallend is de ongrammaticaliteit in het tweede antwoord van Aantjes. Hij maakt zinnen half af. Als je het bandje beluistert, komt de toon van breed-begrijpend-minzaam over: Aantjes reageert op het functioneren van de journalisten enerzijds (ik heb begrip voor uw vragen) en verduidelijkt zijn eigen houding anderzijds (ik wil geen lafaard zijn). Waar de toon de inhoud overheerst is grammaticaliteit minder belangrijk: de boodschap kan even goed over komen.

Met deze syntactische analyse sluit ik af. Volledigheid heb ik niet nagestreefd; ik heb slechts voorbeelden van elk der terreinen willen geven: pragmatisch, semantisch, syntactisch.

Enkele verschijnselen die in deze dialoog niet zo aan de orde komen wil ik graag nog aan de orde stellen aan de hand van een recenter gesprek: 29 september 1981 werden (zaterdagavond) door een journalist van de KRO-televisierubriek 'Brandpunt' ondervraagd Kolonel Feylbrief, commandant van de Mobiele Eenheid rond Dodewaard en Johan van de Woestijne, woordvoerder van de actievoerders, demonstranten of betogers (What's in a name).

4.2 *Traangas, braakgas, zenuwgas: Dodewaard gaat dicht*

Kernenergie is milieutechnisch onverantwoord. Daar demonstreren nu al jaren verschillende landelijke actiegroepen tegen. Een bekende beweging in Nederland is: Dodewaard-gaat-dicht. Dodewaard is een plaatsje in Gelderland, waar een kerncentrale is gebouwd. Hoogstwaarschijnlijk gaat die centrale de komende jaren dicht, maar zeker is dat voor veel politici nog lang niet (en de samenwerkende electriciteitsproducenten voelen er helemaal niets voor: de investeringen zouden te hoog zijn geweest). Daarom werd eind september door duizenden actievoerders een blokkade rond de kerncentrale te Dodewaard gelegd. De blokkade liet echter een landpad open voor het

personeel zodat van een hermetische blokkade geen sprake was.

Vanaf het begin van deze actie zijn er vreemde dingen gebeurd van overheidswege: de Commissaris der Koningin in Gelderland, de VVD-er Geertsema beweerde in september dat anti-atoom-groepen wel eens geld zouden kunnen krijgen via criminele activiteiten; de burgemeester van Dodewaard vergeleek de aftocht der demonstranten met de aftocht van de Duitsers in '45 door van 'Bevrijding' te spreken. De politie infiltreerde tussen de demonstranten met zogenaamde 'stillen' zodat je je mededemonstranten niet meer vertrouwen kon.

Een voorbeeld van de vaak geraffineerde wijze waarop betogers middels publiciteit in de tang worden genomen vormt het interview dat KRO's Brandpunt op zaterdagavond 26 september j.l. uitzond. (Die middag van 26 september heeft de Mobiele Eenheid der Rijkspolitie massaal gas tegen de blokkadebouwers ingezet: een tot dan toe geweldloze actie wordt gewelddadig. NB: Er zijn al eerder vreedzaam blokkades bij Dodewaard gehouden.) Van dit interview wil ik het volgende aan de orde stellen:

De meegegeven veronderstelling (pragmatiek)

Johan van de Woestijne (woordvoerder 'Dodewaard gaat dicht') beschuldigt de ME ervan dat ze te arresteren personen met een spuitbus in het gezicht spuiten, waarna de arrestanten weerloos worden.

1 Om wat voor gas gaat het?

Het antwoord van Kolonel Feylbrief, commandant der ME, luidt: 'Ja ik ehm denk dat we hier te maken he... toch te maken krijgen met een verschijnsel wat we vandaag al vaker geconstateerd hebben dat name ook via de zender die de actievoerders gebruiken berichten de wereld ingebracht worden die op geen enkele wijze ook maar enige grond van waarheid bezitten en eh meneer naast mij is begonnen met te zeggen dat het optreden misdadig geweest is en noemt dan een aantal dingen waarvan ik u moet zeggen dat ons niks bekend is — ik denk dat de mensen die bij ons met aanhe... aanhouding belast waren ter illustratie van het feit dat er meer eh in dit soort eh aangelegenheden gearresteerd dient te worden dat die dit soort middelen die meneer eh aangeeft niet gebruikt hebben en eh als hij vindt dat eh ik

moet laten zien de beelden waarin aangetoond wordt dat er molotovcocktails zijn ik van hem mag vragen om aan te tonen eh de beelden waarin dit dan gebeurd moet zijn.’ Halverwege dit citaat slaat de commandant enige Bommeliaanse wartaal uit, maar mij is het te doen om de eerste helft van het gezegde. Als inleiding op de ontkenning (van die spuitbusjes is mij niets bekend) vermeldt de commandant dat de actievoerders valse berichten uitzenden. Meegegeven veronderstelling: wie valse berichten uitzendt is onbetrouwbaar, ergo: de actievoerders zijn onbetrouwbaar. Uit het oogpunt van overredingskracht is de objectiverende inleiding fraai: we hebben hier te maken met een verschijnsel ... Dat is een zinsstructuur die veel voorkomt in wetenschappelijk proza: abstraheren en etiketteren. Daarover wordt geschreven in het DCN-cahier nr. 9.

2 Welk deel der werkelijkheid wordt benoemd? De KRO stelt bij monde van haar journalist Georg Mustert aan de orde: Wie is begonnen met geweld? (Hij vraagt het meer verhuuld: Is er van beide zijden geweld gebruikt?)

De uitkomst van die vraag is voorspelbaar: van beide zijden is geweld gebruikt, misschien zijn de demonstranten wel begonnen (maar er waren stilten in hun gelederen en mogelijk andere provocateurs). Als je de hoofdvraag zo stelt, dan moet de uitkomst wel zijn dat het politie-optreden terecht was.

Johan van de Woestijne is het dan ook helemaal niet eens met deze vraagstelling. Voor hem tellen vragen als: de aard van het politiegeweld, het recht van demonstratie, veiligheid voor allen en vooral: de zaak zelf. Daarin blijkt de KRO niet geïnteresseerd. Zijn opmerkingen hierover worden nog niet geaccepteerd als hij de ham-vraag maar beantwoordt: Is er geweld gebruikt? Als Van de Woestijne tenslotte antwoordt met een ‘Dat zou kunnen’ sluit de verslaggever het gesprek meteen af: het doel (duidelijk maken dat de politie terecht op de demonstranten heeft ingehakt) is bereikt.

3 Benamingen.

Actievoerder Johan van de Woestijne:

Als de autoriteiten zeggen dat 98 procent van de demonstranten gewelddoos is, waarom heeft u het in oorlogstijd verboden zenuwgas dan zo massaal ingezet?

Commandant-kolonel Feylbrief:

U kunt het zenuwgas noemen ... dat is een wat forse uitdrukking. Wij kennen het al jaren, al tientallen jaren als traangas alleen er zijn wat verfijningen in de constructie aangebracht ...

KRO-journalist Georg Mustert:

Laten we dit maar overslaan: braakgas ...

Commandant-kolonel Feylbrief:

Braakgas is een verwarrend woord. ‘t Is traangas en als het verboden is dan moeten we dat nu ahangig maken bij het departement, maar dat is al zo vaak gebeurd; ‘t is niet verboden.

Actievoerder Van de Woestijne:

U heeft het gebruikt enne ...

KRO-journalist Mustert:

(onderbreekt Van de Woestijne) Akkoord, laten we dit overslaan; nog meer grieven?

Het verkorte protocol laat twee zaken duidelijk zien:

- 1 Het onderwerp van Johan van de Woestijne wordt nauwelijks geaccepteerd door de verslaggever (‘Laten we dit overslaan’);
- 2 Feylbrief plakt het geruststellende etiket ‘traangas’ (‘We kennen het al jaren, al tientallen jaren’) op het wapen en geeft en passant Mustert nog een klein college braakgas. Het geruststellende in Feylbriefs houding, toon en argumentatie enerzijds en zijn pseudo-wetenschappelijke terminologie en objectiverende zinsconstructies anderzijds zijn de pijlers van zijn overtuigingskracht. (Maar Dodewaard gaat toch wel dicht.)

5 Didactische aanwijzingen en zinvol oefenen

Bij het Aantjes-interview kan een lesprogramma het volgende verloop hebben:

- 1 Introductie van het onderwerp — motivatie.
- 2 Band laten horen — ingaan op de inhoud.
- 3 Protocol uitdelen en de band nogmaals laten horen.
- 4 Dit eventueel herhalen.
- 5 Opmerkingen aan de klas ontlokken naar aanleiding van het beluisterde.
- 6 Opmerkingen in een samenhang plaatsen. Afsluiting van de beschouwing.

Het lijkt me niet nodig bij elke analyse het hele taalbeschouwingsmodel af te werken. Je kunt juist goed ingaan op de opmerkingen van je leerlingen, omdat jij in staat bent een samenhang aan te geven.

Ook oefeningen zijn mogelijk naar aanleiding van zo'n band-analyse. Bij Aantjes' dialoog herinner ik mij diezelfde avond een interview met AR-nestor Maarten Schakel (verzetsheld, afkomstig van hetzelfde eiland als Aantjes). De tien vragen die hij van de NCRV-interviewer kreeg heb ik aan mijn groep op de lerarenopleiding voorgelegd. Wij gingen dan voorspellen wát Schakel zou antwoorden. Vergelijking tussen onze en zijn antwoorden was boeiend en het verdiepte ons inzicht.

Naast de opnames van radio en televisie, en naast de ijzeren werkmanieren zijn er de werkmanieren waaraan leerlingen in metapositie deelnemen. Mogelijke werkwijzen zijn te vinden in de didactische handleidingen, in *Interkom*, *Moer*, *Levende Talen* e.d.

Bij de werkmanieren waarbij een metapositie wordt ingenomen kun je oefenen door verder te gaan op een variabel nabesprekingspunt. In een rollenspel verwissel je bijvoorbeeld de rollen. Je laat een spel herspelen met extra aandacht voor de argumentatie. Je geeft enkele spelers andere rolopdrachten. Je kunt in een conflictspel de deelnemers opdragen elkaar te sparen wat te gebruiken termen betreft, en zo meer. Alle punten van het nabesprekingsmodel kun je zo oefenen. Je kunt zowel cursorisch als thematisch werken.

Aantekeningen

- In het artikel gebruik ik soms de termen *gesprek*, *dialoog*, *praat- en luistersituatie* door elkaar. Dit is om stilistische redenen.
- 1 In 4-lbo analyseerde een leerkracht bijvoorbeeld de troonrede. Leerlingen werd gevraagd het aantal onderwerpen te turven, daarna op te schrijven en vervolgens brachten ze het in verband met de ministeries: Beatrix behandelde ministerie voor ministerie. Een dergelijke aanpak vertoont (gelukkig) veel verwantschap met maatschappijleer. (Scholengemeenschap 'De Nieuwe Vaart' Zaandam, docent: J. Heurter).
- 2 Bel of schrijf naar: Herman Meddens, J.A. de Boerstraat 42, 1751 CM Schagerbrug NH, tel. 02247 — (1)316.
- 3 Antoine Braet 'De pragmatische dimensie van de taalbeheersing (1)' in: *Levende Talen* 310 (1975), pp. 68-76.
- 4 Meer hierover in: P. Watzlawick, J.H. Beavin, D.D. Jackson *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie* Deventer, 1972, Hfdst. 2, pp. 42-62.
- 5 F.R. Oomkes *Handboek voor gesprekstaining* Mepel, 1976.
- 6 Een beetje moeilijk uit te leggen en op het eerste gezicht een wat vreemd spel, maar onderstaande beschrijving klopt wel:

Samenvatting

- 1 Het is heel goed mogelijk binnen een schoolse school normaal-functioneel onderwijs in praten & luisteren te geven. Je hoeft lang niet altijd je klas ondersteboven te halen.
- 2 De moedertaalleerkracht moet niet de normatieve schema's van vergadertechniek en groepsdynamica overnemen. Die schema's zijn ontwikkeld voor bedrijven; het hanteren van die schema's voedt leerlingen niet op tot mondige mensen.
- 3 Praat- & luisteronderwijs moet zich niet richten op het oefenen van een geïsoleerd onderdeel zoals correctheid, organisatie of voordracht: het moet gesprekken laten zien als onderdeel van een maatschappelijk gebeuren. De leerkracht kan daarbij duidelijk maken dat ook de beschouwer bepaald en begrensd is door zijn (maatschappelijk) gezichtspunt.
- 4 De taalwetenschappen hebben veel te 'zeggen' als het gaat om praten & luisteren.
- 5 De leerkracht moedertaal heeft met het vak-onderdeel mondelinge taalvaardigheid een mogelijkheid maatschappelijk mondig te maken.

Schagerbrug, 5 oktober 1981

De groep wordt in twee aparte lokalen gezet. Groep I is boef 1 en groep II is boef 2. Een rechter van instructie (de leerkracht) vraagt aan eerst boef 1 en daarna boef 2 of zij de misdaad waarvan ze verdacht worden, gepleegd hebben. Als beiden het toegeven (dus: bekennen) delen ze elk de straf van 10 jaar, ieder krijgt 5 jaar. Ontkennen beiden dan is de rechter van instructie helaas genooddacht ze vrij te laten, maar hij kan ze ieder nog wel één jaar geven wegens 'verboden wapenbezit'. De truc zit in de volgende formule. Als boef 1 bekent en boef 2 ontkent, dan weet de r.v.i. dat er sprake is van chantage en dat het net omgekeerd moet zijn: boef 1 krijgt 0 jaar, boef 2 krijgt de 10 jaar. Als boef 1 ontkent en boef 2 bekent, is er eveneens sprake van chantage en omkering; dus krijgt boef 1 de volle tien jaar en boef 2 nul jaar. De straffen worden elke ronde opnieuw vastgesteld. Er zijn negen rondes (van plm. 2 à 3 minuten; de eerste rondes duren langer). Na drie rondes worden de boeven samengebracht: ze kunnen dan afspraken maken. Meestal spreken ze af allebei te ontkennen, maar ook meestal houden zij zich geen van beiden aan de afspraak. Na de zesde ronde is er opnieuw kort overleg: metacommunicatief van aard! Moraal van het spel: in een bepaalde situatie geplaatst met tegengestelde belangen is men toch probleemloos aan

- het liegen. Nog anders: wanneer belangen diametraal tegenover elkaar liggen is communicatie (haast) onmogelijk.
- 7 Rollenopdracht: Ga een plaat ruilen die je gisteren kocht en waar een kras op bleek te zitten. Opdracht winkelbediende: er wordt niet geruild als de plaat niet meer verzegeld is.
 - 8 Oomkes (zie noot 5), *Taaldidactiek aan de basis* e.d.
 - 9 Svp *schriftelijk* aanvragen bij Herman Meddens, adres zie noot 2.
Het gaat om 8 pagina's in telegramstijl.
 - 10 *Didactische handleiding voor de leraar in de moedertaal*. Samengesteld door een commissie onder voorzitterschap van dr L.M. van Dis. Groningen, Purmerend, Amsterdam, enz. z.j.
 - 11 Het bekende handboek: W. Drop/J. de Vries *Taalbeheersing. Handboek voor taalhantering* Groningen, 1977 (tweede druk) verkeert nog geheel in dit stadium.
 - 12 W.M. Sattler en N.E. Miller *Discussion and conference* Englewood Cliffs, New Jersey, 1968 (tweede druk).
 - 13 R. Appel, G. Hubers, G. Meijer *Sociolinguïstiek* Utrecht, 1976, pp. 36-38.
 - 14 In *Moer en Levende Talen* verschenen de afgelopen twee jaar onder meer:
 - Moer 1979/2: Wim van Beers 'Gespreksvoering' (aanbevolen)
 - Moer 1980/1: Renée van Bezooijen 'Het onderwijzen van luistervaardigheid'
 - Moer 1980/4: themanummer televisie. Vooral de artikelen 'Invloed van de massamedia' en 'Nieuws wordt gemaakt'. (Aansluitend aan dat laatste artikel moet je ook lezen: A. Braet 'Doel- en publiekgerichtheid op een kritische afstand' in: *Levende Talen*, oktober 1980. Het gaat weliswaar over krantenteksten.)
 - Moer 1980/5: Jan Schlebusch over rollenspel. Een magistrale demonstratie waarin hij het probleem communicatiesituatie omzeilt en zijn leerlingen welbewust toe laat werken naar een echte schoolse happening: het in de school gespeelde rollenspel.
 - *Levende Talen*, november 1980: Peter van Lint en Ron Plattel over het interview (theorie plus didactiek).
 - *Levende Talen*, februari 1981: Ton Kusters en Kees Sluis over interactie-analyse. Ze geven eerst theorie en in het maantnummer vertellen ze waar die theorie toepasbaar is (voor een betere taalbeheersing, omwille van het beschouwen zelf, voor een beter onderwijzen).
 - *Levende Talen*, april 1981: themanummer over discussie. In de daartoe bestemde artikelen (De Groot, Smits, Zwitserlood) worden vooral didactische aanwijzingen gegeven.
 - 15 J. Griffioen en H. Damsma *Zeggenschap; grondslagen en een uitwerking van een didactiek van het Nederlands in het voortgezet onderwijs* Groningen, 1978 (tweede, herz. verm. druk), pp. 148-149.
Moedertaal didactiek; een handleiding voor het voortgezet onderwijs Leidse werkgroep moedertaal didactiek. Muiderberg, Coutinho, 1980, pp. 23-28.
 - 16 De volgende artikelen geven een goed overzicht:
 - W. van Calcar en H. Meddens 'Dat gelul van jou; meer over taalbeschouwing' in: *Moer* 1973/3, pp. 77-88
 - W. van Calcar en H. Meddens 'Nederlands: eenheid van taalgebruik en taalbeschouwing' in: *Levende Talen* nr 321 (1976), pp. 536-565
 - W. van Calcar *Taalbeschouwing; een bijdrage tot een materialistische taaltheorie voor het onderwijs* Purmerend, 1975. DCN-cahier 2.
 - 17 W. Labov en D. Fanshel *Therapeutic discourse; psychotherapy as conversation* New York, AP, 1977.
 - 18 Idem. Enkele conversatieregels die zij noemen:
 - Als A B een verzoek doet om een handeling te verrichten en B antwoordt met een verzoek om informatie dan kan B's vraag opgevat worden als een bewering dat hij eerst deze informatie nodig heeft om aan A's verzoek te kunnen voldoen.
 - Als A beweert dat B niet aan zijn verplichtingen voortvloeiende uit rol of functie R voldoet, dan kan A's bewering gezien worden als een aanval op B's competentie in R.
 - Als A een opmerking maakt over een B-gebeurtenis (dat is een gebeurtenis of feit dat bekend is aan B en niet aan A), dan geldt die opmerking als een verzoek om bevestiging.
 - Enz.
 - 19 Over protocolleren is nogal wat te doen in de literatuur. Sommigen schrijven protocollen uit als partituren met evenvele regels als er gespreksdeelnemers zijn, anderen trachten in het protocol snel praten tegenover langzaam praten, luid tegenover zacht praten e.d. aan te geven.
Voor ons doel is een lineair getypt verslag voldoende.
 - 20 Labov/Fanshel o.c., pp. 95: Rule of repeated requests.